O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI ARBA’INLIK FAOLIYATINING ILMIY ASOSLARI

Qosimova Dildora
Tadqiqotchi pedagog
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23263081

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek mumtoz adabiyotida shakllangan arba’inlik an’anasi, uning ilmiy-nazariy asoslari, manbashunoslik va matnshunoslik jihatlari hamda badiiy-estetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Arba’in — hadislar asosida yaratilgan qirq hadislik asarlar majmuasi bo‘lib, Sharq adabiyotida diniy-ma’rifiy va axloqiy-didaktik mazmunni badiiy ifodalashning o‘ziga xos shakli sifatida rivojlangan. O‘zbek adabiyotida bu an’ananing eng muhim namunalaridan biri Alisher Navoiyning “Arba’in” asaridir. Tadqiqotda Navoiy asarining arabiy hadis matni bilan munosabati, tarjima va badiiy talqin masalalari, asarning axloqiy-falsafiy mazmuni hamda turkiy adabiyot taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, arba’inlik faoliyatini o‘rganishda tarixiy-qiyosiy, matnshunoslik, manbashunoslik va poetik tahlil metodlarining ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: arba’in, qirq hadis, hadis, Alisher Navoiy, mumtoz adabiyot, manbashunoslik, matnshunoslik, tarjima, badiiy talqin, axloqiy-didaktik adabiyot.

Abstract. This thesis analyzes the tradition of Arba’in that developed in Uzbek classical literature, focusing on its scholarly and theoretical foundations, source studies and textual criticism aspects, as well as its artistic and aesthetic characteristics. Arba’in refers to a collection of works consisting of forty hadiths and, in Eastern literature, developed as a distinctive form of expressing religious-educational and moral-didactic ideas through artistic means. One of the most important examples of this tradition in Uzbek literature is Alisher Navoi’s Arba’in. The study examines the relationship between Navoi’s work and the original Arabic hadith texts, issues of translation and artistic interpretation, the work’s ethical and philosophical content, and its significance in the development of Turkic literature. It also highlights the importance of historical-comparative, textual-critical, source-studies, and poetic analysis methods in the study of the Arba’in tradition.

Keywords: Arba’in, forty hadiths, hadith, Alisher Navoi, classical literature, source studies, textual criticism, translation, artistic interpretation, moral-didactic literature.

Kirish. Sharq mumtoz adabiyoti taraqqiyotida islom dini, Qur’on va hadislar muhim ma’naviy-estetik manbalardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Qur’on oyatlari va Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) hadislarining mazmuni ko‘plab adabiy asarlarda bevosita yoki bilvosita aks etgan. Ayniqsa, hadislarni jamlash, sharhlash va xalq orasida keng targ‘ib qilish maqsadida yaratilgan “arba’in”lar Sharq adabiyotida alohida adabiy an’anani vujudga keltirdi. “Arba’in” arabcha “qirq” ma’nosini bildiradi. Islomiy adabiyotda qirq hadisni jamlash yoki ularning mazmunini sharhlash an’anasi keng tarqalgan. Bunday asarlarning asosiy maqsadi diniy bilimlarni ommalashtirish bilan birga, insonning ma’naviy-axloqiy kamolotiga xizmat qiluvchi g‘oyalarni targ‘ib etishdan iborat bo‘lgan. O‘zbek adabiyotida arba’inlik an’anasi, ayniqsa, mumtoz adabiyot vakillari ijodida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu an’ananing eng yuksak namunalaridan biri Alisher Navoiyning “Arba’in” asaridir. Mazkur asar hadis mazmunini turkiy tilda badiiy ifodalash, islomiy-axloqiy g‘oyalarni xalq uchun tushunarli shaklda yetkazish nuqtayi nazaridan katta ilmiy va adabiy ahamiyatga ega.

Arba’in janrining ilmiy-nazariy asoslari. Arba’inlik faoliyatini o‘rganish, avvalo, uning manbaviy asoslarini aniqlashni talab qiladi. Hadislar musulmon Sharqining ilmiy va ma’naviy tafakkurida muhim manba bo‘lgani sababli ular asosida yaratilgan adabiy asarlarni tadqiq

etishda hadis ilmi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik metodlaridan ham foydalanish zarur. Arba'inlarning shakllanishida qirq hadisni jamlash an'anasi muhim o'rin tutadi. Islom olamida qirq hadis to'plashning bir necha sabablari va maqsadlari mavjud bo'lgan. Ular orasida diniy bilimlarni avloddan avlodga yetkazish, axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilish va musulmonlarning ma'naviy tarbiyasiga xizmat qilish kabi vazifalar ustuvor hisoblangan. Arba'inlarni ilmiy jihatdan tadqiq qilishda ikki asosiy masalaga e'tibor qaratish lozim. Birinchisi — asarda keltirilgan hadislarning manbasini aniqlash. Ikkinchisi — hadis mazmunining muallif tomonidan qanday badiiy talqin qilinganini o'rganishdir. Shu jihatdan arba'in asarlari faqat hadislar to'plami emas, balki diniy manba va badiiy ijodning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan adabiy hodisa sifatida qaralishi kerak. O'zbek adabiyotida arba'inlik an'anasi Turkiy adabiyotda diniy-ma'rifiy mazmundagi asarlar yaratish an'anasi uzoq tarixga ega. Islomning Movarounnahr va Xuroson hududlarida keng yoyilishi natijasida Qur'on, hadis va boshqa diniy manbalar adabiy tafakkur rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Mumtoz adabiyot vakillari o'z asarlarida insonning ma'naviy kamoloti, axloqiy pokligi, ilmga intilishi, saxovat, adolat, sabr, qanoat va halollik kabi qadriyatlarni ulug'ladilar. Bunday g'oyalar ko'pincha Qur'on oyatlari va hadislar mazmuni bilan bog'langan.Alisher Navoiy ijodida ham hadis va diniy-ma'rifiy manbalarning ta'siri katta. Uning "Arba'in" asari shu an'ananing muhim namunasi sifatida alohida tadqiqot obyektini tashkil etadi. Navoiy "Arba'in"ida qirq hadis mazmunini turkiy she'riy shaklda ifodalashga intilgan. Bu jihat asarning o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. Navoiy hadislarni shunchaki so'zma-so'z tarjima qilish bilan cheklanmaydi. Ularning mazmunini turkiy adabiy til imkoniyatlari asosida qayta ifodalab, o'quvchiga axloqiy xulosa chiqarish imkonini beradi. Shu sababli Navoiy "Arba'in"ini tarjima asari sifatida ham, mustaqil badiiy talqin namunasi sifatida ham o'rganish mumkin.

Alisher Navoiyning "Arba'in" asari va uning ilmiy ahamiyati. Alisher Navoiyning "Arba'in" asari o'zbek adabiyotida hadis mazmunining badiiy talqin qilinishini o'rganish uchun muhim manbadir. Asarning asosiy mazmunini inson axloqi va ma'naviy kamolotiga oid g'oyalar tashkil etadi. Navoiy hadis mazmunini turkiy tilga olib kirish orqali ikki muhim vazifani bajargan. Birinchidan, diniy-ma'rifiy mazmunni turkiy tilda so'zlashuvchi kitobxonlarga yaqinlashtirgan. Ikkinchidan, hadis mazmunini mumtoz she'riyatning poetik imkoniyatlari yordamida estetik jihatdan ta'sirchan shaklga keltirgan. "Arba'in"dagi axloqiy g'oyalar Navoiy ijodining boshqa asarlarida ilgari surilgan insonparvarlik qarashlari bilan hamohangdir. Navoiy uchun insonning komilligi faqat diniy bilimga ega bo'lish bilan belgilanmaydi. Insonning odobi, boshqalarga munosabati, adolatparvarligi, saxovati va nafsini boshqara olishi ham uning komilligini belgilovchi muhim omillardir. Shu nuqtayi nazardan "Arba'in"ni Navoiy axloqiy-falsafiy qarashlarining tarkibiy qismi sifatida o'rganish mumkin. Asarning yana bir muhim jihati — hadis va badiiy ijod o'rtasidagi munosabatdir. Hadis dastlab diniy-ma'rifiy mazmunga ega bo'lgan bo'lsa, Navoiy uni she'riy shaklga keltirish orqali adabiy-estetik hodisaga aylantiradi. Natijada diniy mazmun bilan badiiy ifoda o'rtasida uzviy bog'liqlik yuzaga keladi.

Arba'inlarni o'rganishda manbashunoslik va matnshunoslik.O'zbek adabiyotidagi arba'inlik faoliyatini ilmiy tadqiq etishda manbashunoslik alohida ahamiyatga ega. Chunki har bir hadisning manbasi, uning qaysi hadis to'plamlarida uchrashi va turli rivoyat variantlari aniqlanishi kerak. Hadisning asl arabcha matni bilan uning turkiy badiiy talqinini qiyoslash orqali muallifning tarjima va ijodiy yondashuvi aniqlanadi. Bunday qiyosiy tahlil asarda mazmunning qay darajada saqlangani, qaysi jihatlar kengaytirilgani yoki badiiy obrazlar orqali ifodalanganini ko'rsatib beradi. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan esa qo'lyozma nusxalarni o'rganish muhimdir. Mumtoz asarlar ko'pincha turli davrlarda ko'chirilgani sababli ularning qo'lyozma variantlari o'rtasida farqlar mavjud bo'lishi mumkin. Shuning uchun ilmiy-tanqidiy matn yaratish uchun mavjud nusxalarni o'zaro qiyoslash, tushib qolgan yoki o'zgargan qismlarni aniqlash hamda eng ishonchli variantni belgilash zarur. Bu jarayonda tarixiy-qiyosiy, tekstologik, germenevtik va poetik tahlil usullaridan foydalanish mumkin.

Arba’inlarning badiiy-poetik xususiyatlari. Arba’inlarning muhim xususiyatlaridan biri — diniy mazmunning badiiy vositalar yordamida ifodalanishidir. Ayniqsa, Navoiy “Arba’in”ida hikmatli mazmun, ixcham poetik shakl va axloqiy xulosa o‘zaro uyg‘unlashgan. Asarda mumtoz turkiy she’riyatga xos badiiy san’atlar, obrazlilik, tashbeh, tazod, talmeh va boshqa poetik vositalardan foydalanilganini ko‘rish mumkin. Bular hadis mazmunining kitobxonga ta’sirchan yetib borishiga xizmat qiladi. Arba’inlarning badiiy xususiyatini tadqiq etishda yana bir muhim jihat — intertekstual aloqadir. Ya’ni hadis matni, uning sharhlari va muallifning badiiy talqini o‘rtasidagi munosabat o‘rganiladi. Bunday yondashuv asarning faqat mazmunini emas, balki uning yaratilish mexanizmini ham tushunishga yordam beradi.

Arba’inlik faoliyatining ma’naviy va ijtimoiy ahamiyati. Arba’in asarlari tarixiy jihatdan diniy-ma’rifiy bilimlarni tarqatish vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Biroq ularning vazifasi faqat diniy bilim berish bilan chegaralanmagan. Ularda insonlar o‘rtasidagi munosabatlar, jamiyatdagi axloqiy mezonlar, adolat, halollik, mehr-oqibat, ilmga intilish kabi umuminsoniy qadriyatlar targ‘ib qilingan. Shu jihatdan arba’inlik an’anasi o‘zbek adabiyotida diniy va dunyoviy-axloqiy tafakkurning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadigan muhim adabiy hodisa hisoblanadi. Bugungi kunda ham arba’inlarni o‘rganish o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Chunki ushbu asarlarda ilgari surilgan insonparvarlik, adolat, ilm-ma’rifat, halollik va ezgulik kabi qadriyatlar zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarbdir.

Xulosa. O‘zbek adabiyotidagi arba’inlik faoliyati Sharq mumtoz adabiyotining diniy-ma’rifiy va badiiy-estetik an’analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan muhim adabiy hodisadir. Uning ilmiy asoslarini hadis ilmi, manbashunoslik, matnshunoslik, tarjimashunoslik va adabiyotshunoslikning o‘zaro aloqasi tashkil etadi. Alisher Navoiyning “Arba’in” asari mazkur an’ananing o‘zbek adabiyotidagi eng muhim namunalaridan biri bo‘lib, hadis mazmunining turkiy tilda badiiy talqin etilishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Navoiy hadislarni oddiy tarjima qilish bilan cheklanmay, ularni turkiy she’riyatning estetik imkoniyatlari asosida qayta ifodalagan. Arba’inlarni ilmiy o‘rganishda hadislarning asl manbalarini aniqlash, qo‘lyozma nusxalarni qiyoslash, hadis matni va badiiy talqin o‘rtasidagi munosabatni ochib berish hamda poetik xususiyatlarni tahlil qilish muhim metodologik vazifalardir. Umuman olganda, o‘zbek adabiyotidagi arba’inlik faoliyati nafaqat diniy-adabiy an’ana, balki milliy adabiy tafakkur, axloqiy qarashlar va badiiy tarjima tarixining muhim tarkibiy qismi sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Alisher Navoiy. Arba’in. — Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. — Toshkent: Fan.
3. Alisher Navoiy. Xamsa. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
4. Sahih al-Buxoriy. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
5. Sahih Muslim.
6. Bertels E.E. Navoi i persidskaya literatura. — Moskva.
7. Hayitmetov A. Navoiy dahosi. — Toshkent.
8. Komilov N. Tasavvuf. — Toshkent: Movarounnahr.
9. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent.
10. Qayumov A. Alisher Navoiy. — Toshkent.